

פרופ' עדיה מנדלסון-מעוז

## פתוח, סגור, פתוח

"יוצרים אשר פעם תוארו במרכזה של צומת דרכים בספרות העברית יכולים להיראות לנו היום חשובים פחות. יוצרות שלא דובר בהן מתגלות כמקור השפעה והשראה מרכזי עבור כותבות וכותבים צעירים, וכך הופכות בן רגע לעמודי תווך באבולוציה של הספרות העברית. ההיסטוריוגרפיה משתנה ומתעצבת מול עינינו ללא הרף". **פרופ' עדיה מנדלסון-מעוז** על ספרי הלימוד החדשים בתחום הספרות העברית.

ספרותיות: פלסטינים אזרחי ישראל, מזרחים, יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אתיופיה. בספר אני שואלת שאלות על הקנון הספרותי, דנה במושגים של רב־תרבותיות, עוסקת בנושאים של שפה ותרבות, ובשאלות של גלות ומולדת, של זהות ואוטנטיות. אלה הן שאלות בווערות במרחב הספרותי של ימינו. המבנה הפדגוגי של הספר, אשר מציע מידע ביוגרפי על היוצרים ומצדף שאלות לעיון ולמחשבה במהלך הפרקים, הופך את הקוראות והקוראים לשותפים פעילים בקריאה ובהבנה של התמונה הספרותית. בכך הספר לא רק מציג את היצירות, אלא גם מעניק אוצר מילים ופרספקטיבה קצת יותר רחבה למי שרוצה להבין מה מתחולל מעל דפי מוספי הספרות וכתבי העת השונים בארץ.

כתיבה על ספרות עברית עכשווית היא משימה שיש בה מרכיב של כוח, של הכלה והדרה. כאשר חוקר ספרות כותב ספר הוא יוצר נרטיב - סיפור מסוים, המפרש את הדברים ונותן להם משמעות, עוסק ביצירות וביוצרים מסוימים, ואינו עוסק ביצירות

מן לא רב אחרי שיצא לאור הספר **מרכז או שוליים: שיח זהויות בספרות הישראלית** התחלתי לקבל תגובות מהיוצרים שעסקתי ביצירתם בספר. מאחר שהספר (וגם הקורס שנלמד) עוסק ביחסים בין המרכז הספרותי לפריפריה הספרותית, ומנסה לתאר מצב חברתי־תרבותי וספרותי עכשווי, מרבית היוצרות והיוצרים שיצירותיהם נדונות בו נמצאים בשיא פעילותם. כשלמדתי ספרות בלימודי התואר הראשון, היו מרצים שטענו שכדי לכתוב על יוצר מסוים יש לחכות למותו. רק אז אפשר, כך הם טענו, להבין את מקומו של היוצר בספרות העברית, ולכתוב מחקרים רציניים על אודותיו. אני תמיד נמשכתי אל העכשווי, ולא נרתעתי במחקריי מלכתוב על יוצרות ועל יוצרים פעילים, גם אם אי אפשר לסכם בצורה חד־משמעית (ואולי אף פעם לא נכון לסכם) את "מקומם בספרות העברית".

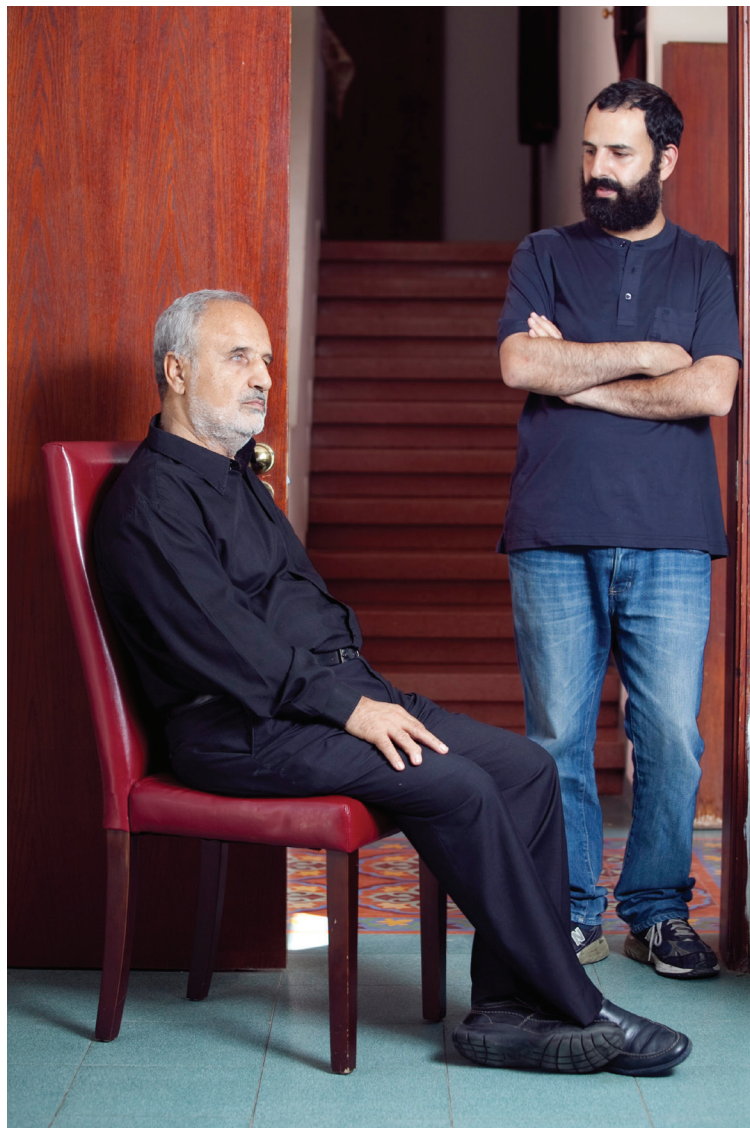
הספר **מרכז או שוליים** בוחן את הספרות הישראלית כאן ועכשיו, דרך היחסים בין המרכז לשוליים, באמצעות דיון ביצירותיהן של ארבע קבוצות



## שאלות במקום תשובות

אלמוג בהר נמנה עם קבוצת יוצרים מזרחים שגדלו בישראל בשנות השבעים והשמונים, ומנסים להגדיר מחדש את הזהות התרבותית הערבית ששורשיה נגדעו באורח אלים על ידי התרבות ההגמונית האשכנזית. בספר **מרכז או שוליים** אני דנה בסיפור של בהר "אנא מן אל-יהוד", המציג תמונה פנטסטית קפקאית שבה הגיבור מופתע לגלות טרנספורמציה שחלה באופן דיבורו כאשר נוסף לו מבטא ערבי. המבטא הזה מרתיע את הסובבים אותו, ואף שאיננו יודע מילה בערבית הוא נתפס כאיום בטחוני. הסיפור ממשיך להתפתח באותו מסלול כאשר המבטאים הזרים, לפי ארצות המוצא של ההורים ושל הסבים, חודרים לתוך הדיבור של האנשים ויוצרים בליל של שפות. יצירות נוספות של בהר מוזכרות ונידונות בספר, ביניהן השירים המוקדשים לארז ביטון, וכן סיפורו "אמירה בת סלימה" המוקדש למשוררת אמירה הס.

וביוצרים אחרים. במחקרים שלי אני עוסקת ביוצרים שיש להם מעמד קנוני מוסכם, כמו א"ב יהושע ועמוס עוז, וכן ביוצרים שניהלו ומנהלים מערכות יחסים מורכבות עם המרכז הספרותי, כמו אורלי קסטל בלום, רונית מטלון ויורם קניוק. **במרכז או שוליים** בחרתי במשקפיים מסוימים, בנרטיב מסוים, המפנה זרקור אל הפריפריה הספרותית, ומבקש לערער את הגבולות של הקנון הספרותי. להגיע אל אלה שעדיין לא כבשו לעצמם מקום של כבוד בפנתיאון של הספרות הישראלית, והם כותבים ומפרסמים, ובונים לעצמם קהילת קוראים בימים אלו ממש. משום כך, אין זה מפתיע שאחרי שראה אור הספר התחלתי לקבל פידבקים מהיוצרים עצמם. היו כאלה שאהבו את מה שהצגתי, שלא ידעו "שהם כאלה", שלמדו משהו על יצירתם, או שבכלל שמחו להיכלל בספר לימוד; והיו כאלה שטענו לשיבושים, שדרשו תיקונים, ושאוּלִי התאכזבו מהמקום הלא-מספיק מכובד שניתן להם. מבין כל התגובות, אני רוצה להתייחס לתגובתו של המשורר והסופר אלמוג בהר.



אלמוג בהר וארז ביטון

בנימה אישית, אני עדיין מנסה לפתור חלק מהשאלות שהוצבו לסטודנטים בתוך הטקסט על "אנא מן אל-יהוד" ועל "לארז ביטון, שיר בשני חלקים", כגון: "כיצד יכול המושג 'פוסט-זיכרון' לעזור לנו להבין את ה'מגפה' הכוללת מבטא ערבי שבה נדבק גיבור הסיפור 'אנא מן אל-יהוד'?", "אילו קשיים עומדים בפני הדובר בשירו של בהר בעת שהוא מנסה 'להיות אותנטי'? כיצד מאיר השיר את מושג 'האותנטיות' בכלל ואת ה'אותנטיות' משירו של ביטון בפרט?"

בהר שם את עצמו לרגע במקומם של הסטודנטים ומדווח על קושי ניכר להשיב על השאלות שאני שואלת. האם הקושי שבהר מצביע עליו מרמז כי הספר אינו ברור דיו? האם הספר איננו מעניק לקוראת את הידע שהוא מתיימר להעניק לה? כאשר אנחנו עוסקים בספרות שאלת הבהירות והידע היא חמקמקה. מי שהשכלתו הספרותית מבוססת על לימודיו בבית הספר התיכון, יכול לחשוב שיש דרך אחת לקרוא יצירה, וכי מה שצריך ללמוד כדי "לדעת ספרות" מתבסס בעיקר על שינון של מה שמצפים מהתלמידים לכתוב בבחינת הבגרות. לפי תפיסה זו, כדי להבין את ביאליק, למשל, יש לקרוא את הפרשנות וללמוד אותה, ולפעמים נדמה שהשיר הוא רק סרח עודף בתוך התמונה התועלתנית הזו.

אבל זו לא הדרך ללמד ספרות ולא הדרך ללמוד ספרות. אותו "ידע" שאנחנו מבקשים להעניק באקדמיה הוא יסודות ושורשים, אוצר מילים והקשר היסטורי, אסתטי ותרבותי. הידע הוא ארגז הכלים שבאמצעותו הקוראת יכולה לנסח את האינטואיציות שלה ביחס לטקסט. השאלות, במקרה הזה, חייבות להישאר במידה מסוימת ללא תשובה, או לפחות ללא תשובה מלאה, משום שאת התשובה כל קורא יוכל לנסח לעצמו. השאלות קוראות לנו לחשוב על הטקסט בכל מיני דרכים. מטרתו של הספר איננה, אם כן, לספר לנו מה אומרים הסיפור או השיר של בהר, אלא לכוון אותנו לכל מיני צירי מחשבה על אודות יצירותיו, ללא מתן מענה מוחלט.

בספר **מרכז או שוליים** אני מחברת ומשווה בין טקסטים ויוצרים מקבוצות ספרותיות שונות. גם השוואות הן כלי מצוין ללימוד ספרות. בחלק האחרון של הפרק על ספרותם של הפלסטינים אזרחי ישראל,

לאחר שאלמוג בהר קיבל את הספר, עיין בעמודים המוקדשים ליצירתו הוא ניגש להתמודד עם שאלות המחשבה המתייחסות ליצירותיו. כך הוא כתב, בלא מעט הומור:

קיבלתי אותו [את הספר] הבוקר, והוא נראה מרתק בחיבור שהוא מציע בין בחינה של יצירה פלסטינית, מזרחית, רוסית ואתיופית בארץ.



פרופ' עדיה מנדלסון-מעוז

**"בספר 'מרכז או שוליים' אני מחברת ומשווה בין טקסטים ויוצרים מקבוצות ספרותיות שונות. גם השוואות הן כלי מצוין ללימוד ספרות."**

כך, לקוראים בספרי **מרכז או שוליים** אני מציעה את ההתבוננות ההשוואתית שמראה כיצד יוצרים שונים, הכותבים מן השוליים, מנסחים שאלות של זהות והדרה: משירו הדרמטי של דרוויש, דרך כתב הזהות של קיסר, המשתמשת בסטריאוטיפים כדי לנפץ אותם, ועד לשיר האירוני של קוגן, שכל היבט של "הגדרה עצמית" בו מתבסס על קלישאות מנמיכות של רוסיות.

הזהות, או ההגדרה העצמית, היא מרכיב חמקמק ולא קבוע. זהות נמצאת כל הזמן בתהליך של השתנות, ובחברה הישראלית אפשר לראות כיצד זהות שנכפתה על קבוצה מסוימת יכולה להפוך למוקד של כוח. הקטגוריות של מזרחיות או רוסיות, למשל, או חלוקות לפי צבע עור במקרה של יוצאי אתיופיה, הן חלק מתוך תהליך של דיכוי והדרה, אבל במהלך השנים הקטגוריות אלה מקבלות משמעויות חדשות שהופכות אותן למקור של עוצמה. עבור המזרחים זוהי הנכחה של השורשים הערביים, עבור דוברי הרוסית זהו עיצוב של אלטרנטיבה טרנס-לאומית, שהפכה את ישראל ללא פחות ממעצמה של ספרות ותרבות רוסיות. ואילו יוצאי אתיופיה מתחילים לאמץ לעצמם את הזהות השחורה כזהות מובחנת, תוך שהם מקבלים השראה מהמאבק של הגולה האפריקאית בארצות הברית ובמדינות נוספות. כל המערכות המרתקות האלה נמצאות בכל רגע נתון במוקד של חיבורים.

### האבולוציה של הספרות העברית

רשת של חיבורים מתקיימת גם בשלושת הכרכים של **תולדות הספרות העברית**, שנכתבו במשך 15 שנים על ידי ארבעה כותבים: מתן חרמוני, מיטל נדל, צפי זבה-אלרן ואנוכי. כרכי הספר סוקרים את תולדות הספרות העברית החדשה מתקופת ההשכלה ועד לעשורים הראשונים של המאה העשרים, ועוסקים ביוצרים שכבר אינם בין החיים, ולכן אפשר לתאר בבהירות את "מקומם בספרות העברית". אם בספר **מרכז או שוליים** האתגר היה להציג את הספרות של כאן ועכשיו, הרי בכרכי **תולדות הספרות העברית** האתגר היה לבנות את הרטרופקטיבה: האופן שאנחנו קוראים את העבר, האופן שאנחנו מציגים את ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית, את האבולוציה שלה ואת הצמתים

אני דנה בתפקיד הסמלי של תעודת הזהות, דרך קריאה בשירו המפורסם של מחמוד דרוויש "תעודת זהות" ודרך עיון בסיפור "יום הולדת" של סייד קשוע, שגם הוא עוסק בתעודת הזהות. דרוויש וקשוע הם בני דורות שונים שחיו באקלים פוליטי ותרבותי שונה, ובהתאם, יצירותיהם מצביעות על דרכים מנוגדות להתמודדות עם זהותם החצויה. למרות זאת, אפשר לראות כי שניהם בחרו להשתמש באותה מטונימיה - תעודת הזהות - כדי לבטא את השקפותיהם וכדי לתאר את הקונפליקטים הפנימיים שהם חווים. ההשוואה של האופן שהם משתמשים ב"תעודת הזהות" מחדדת את הדרכים האידיאולוגיות והפואטיות של שני היוצרים.

ידע ספרותי רחב מאפשר לעשות חיבורים והשוואות בין דורות ובין קבוצות, מתוך תפיסה רחבה כי לספרות יש היסטוריה, שורשים והקשרים אסתטיים. כך, אם נמשיך ונגלגל את רעיון "תעודת הזהות", נוכל לראות כיצד השיר "אני מזרחית" של עדי קיסר, ממייסדות ערס פואטיקה, מתכתב עם שירו של דרוויש שנכתב חצי מאה לפניו. אצל דרוויש השורות הבוטות חוזרות על עצמן ומצהירות כלפי הנמען על זהותו הערבית של הדובר, כתחליף לתעודה שהוא מתבקש להראות. כך, "תרשום! אני ערבי" מייצר הנכחה של הדובר וחוסר אפשרות להתעלם ממנו או מהזהות המובחנת שלו, ששורשיה עמוקים. קיסר אף היא פונה אל נמעניה בלשון התרסה וחוזרת על המילים "אני המזרחית שאתם לא מכירים [...]" מה תעשו לי? היא פורשת בשירה שורה של סטריאוטיפים מזרחיים ומחברת אליהם איכויות אחרות, כך שהנמענים רואים לנגד עיניהם דמות היברידי, שלא ניתן לסכם אותה במילה אחת. ההתרסה משותפת לדרויש ולקיסר, והיא מתגלגלת הלאה גם אל יוצרים נוספים. ריטה קוגן, שנולדה בסנט פטרבורג שברוסיה, משחקת אף היא בסטריאוטיפים, ואף היא בוחרת לכתוב טקסט שהוא מעין דיאלוג עם נמען. בשירה "הגדרה עצמית", הנמען שמולה הוא שמדבר, ואילו היא אינה משיבה, אבל דרך הדיאלוג החלקי היא חושפת זהות אמנותית וחברתית. "את לא נראית מפה", אומר הנמען, "לא תזדייני אתי [...]" את רוסיה, הוא אומר, כמו משחזר את בליל הסטריאוטיפים ה"רוסיים".



עדי קיסר, ריטה קוגן, קלקידן קסא משהה. צילומי מסך ערוץ ה-Youtube של "ערס פואטיקה"

היוצרים, מהגישות השונות לחקר הספרות ודרך השניוניים שחלו בהן. כמו בספר **מרכז או שוליים**, גם כרכים אלה כוללים מידע ביוגרפי על היוצרים ועל החוקרים של הספרות העברית, אלא שכאן היה צורך במתן רקע רחב יותר ובביאורי מילים והקשרים שנגישים פחות לקוראת בתימינו. אין ספק כי כאשר אנחנו עוסקים בהיסטוריה של הספרות, הגיבורים הראשיים והצמתים המרכזיים של רשת היצירה הם היוצרים והיוצרות עצמם. אבל מי מחליט אילו יוצרים חשובים יותר מאחרים? מי היו עמודי התווך של הספרות העברית? במי ראוי לעסוק בהרחבה, ומי יוזכר רק בהערות שוליים?

שוב אנחנו מגלים כי בידינו הכוח להמליך מלכים ולהדיח אחרים, וכל ניסיון לכתוב או להתמקד ביוצר או בנושא מסוים יהיה תמיד על חשבון יוצרים או נושאים אחרים. הניסיון למשמע את ההיסטוריה, לדון באסכולות ספרותיות ולבנות נרטיב, יוצר מבנה של קונוניציה שלא ניתן להימלט ממנו. כדי להעניק את הידע המסודר לא רק בסוגיית היוצרים והיצירות, אלא גם בסוגיית ההיסטוריה של מחקר הספרות העברית, בחרנו להציג את תולדות הספרות העברית דרך התבססות על הנרטיב המסורתי של המחקר, המניח כי הספרות העברית נוצרה על יסוד תפיסה של יצירת ספרות של אומה, ולכן השיקה בנקודות רבות למפעל הציוני ושיקפה את אופיו. ואולם, בצד הנרטיב הזה, בחרנו לבחון את הספרות העברית גם מזוויות אחרות, ולנסות פה ושם לערער על כוחו של הנרטיב או להצביע עליו. דוגמאות לכך הן ההתמקדות במקומן של הנשים בתקופת ההשכלה, ובראשן רחל מורפורגו, הקריאות החדשות של דוד פוגל או של אורי ניסן גנסין והניסיון להבין את מרכזיות יצירתם, ואת הסירוב לדחוק אל הפינה את שירתם של אורי צבי גרינברג ושל אלכסנדר פן רק משום שהיוו שוליים פוליטיים.

החשובים ברשת של יצירה תרבותית. לכאורה נדמה כי הרשת ההיסטורית ידועה וקבועה ולא צפויות בה כלל הפתעות. זאת, בניגוד לרשת הספרות העכשווית הדינמית והמשתנה. אבל למען האמת, לא כך הדבר. גם כאשר אנחנו מסתכלים אל העבר ומנסים לתאר מהלכים היסטוריים-ספרותיים, אנחנו שוב ושוב מעצבים מחדש את הסיפור ההיסטורי, ולמעשה מנתיבים תפיסה אבולוציונית קונקרטית.

האם נכון היום, בעידן שבו הנרטיבים הגדולים מתמוטטים, להעמיד כרכים כאלה, שיש בהם הצהרה ברורה של קנון וסמכות אקדמית? מצד אחד, אם נדבק ברעיון שהוראת הספרות תפקידה להעניק כלים ותבונות שיאפשרו להציע כיוונים, חיבורים, קשרים והקשרים תרבותיים וספרותיים, ולהשאיר את מלאכת הפרשנות, ההבנה וההשראה לקוראי הספרות - ייתכן שהפרויקט כולו מיותר ומצביע על שמרנות אקדמית; אולי אין לו כלל מקום בתוך תרבות של נרטיבים מנוגדים וביטול ההיררכיות. אבל מצד שני, אני מאמינה כי כתיבת היסטוריוגרפיה בימינו היא חלק מהמחויבות שלנו לדורות הבאים, אשר כבר מזמן שכחו יוצרים חשובים שהתוו דרך בתולדותיה של הספרות העברית. מי נחשף היום ליצירתו של מנדלי מוכר ספרים או של ברנר? מי מכיר את שירתו של יל"ג או את יצירתו של סמולנסקיין? מי יכול לקרוא את יצירותיהם של אלתרמן ולאה גולדברג, לא רק דרך הפריזמה של שיריהם המולחנים, אלא דרך ההקשר התרבותי של פעולותיהם? ומי יכול לקחת ספר של עגנון ולקרוא אותו מתחילתו ועד סופו?

כרכי **תולדות הספרות העברית** מבקשים להציג את האקלים ההיסטורי, האידיאולוגי והאינטלקטואלי ששרר בתחנות השונות של תולדות הספרות העברית, את התמורות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות, את האירועים ההיסטוריים המרכזיים, וכמובן את המגמות הפואטיות השונות ואת מקורות ההשפעה - מהשוורשים היהודיים ועד לספרות ולתרבות הזרה שבתוכה פעלו

**"כתיבת היסטורוגרפיה בימנו היא חלק מהמחויבות שלנו לדורות הבאים"**

צילומי מסך: ערוץ ה-Youtube של "ערס פואטיקה"

## עדיה מנדלסון-מעוז

## פתוח, סגור, פתוח

האקלים התרבותי של ימינו מצייד אותנו בהבנה שבכל נרטיב חבויים נרטיבים אחרים. יוצרים אשר פעם תוארו במרכזה של צומת דרכים בספרות העברית יכולים להיראות לנו היום חשובים פחות. יוצרות שלא דובר בהן מתגלות כמקור השפעה והשראה מרכזי עבור כותבות וכותבים צעירים, וכך הופכות בן רגע לעמודי תווך באבולוציה של הספרות העברית. ההיסטוריוגרפיה משתנה ומתעצבת מול עינינו ללא הרף. ולכן, מה שנדרש הוא כפל מבט: להתבונן בספרות העברית דרך המסורת המחקרית, להכיר אותה ואת חשיבותה; ובה בעת לחשוב כיצד ניתן לערער על המובן מאליו, כיצד ניתן לגלות חיבורים חדשים ולהבין אחרת תהליכים היסטוריים.

ההצלחה שלנו בכל אלה לא תתבטא ביכולת השינון של הסטודנטים או בידע שלהם על יוצרים ועל יצירות. אנחנו שואפים לכך שהסטודנטיות והסטודנטים יכירו את היצירות, את היוצרים ואת החוקרים המרכזיים, ומתוך ההיכרות הזו יהיו מסוגלים לצייר אחרת את אותה רשת יצירתית מרתקת, למצוא מוקדים חדשים, להבין מקורות השפעה שלא היו מודעים להם, ולהבין כי תהליכי היסטוריוגרפיה אינם מתרחשים רק בעבר, אלא ממשיכים לבעבע ולהתעצב בכל מבט שלנו לאחור.

המשותף לספר **מרכז או שוליים** ולכרכי **תולדות הספרות העברית** הוא אפוא הרצון ללמד ספרות אחרת, ולפעול למען הקניית ידע רחב שבאמצעותו יהיה אפשר לקרוא מחדש ואחרת את הספרות שנכתבה מזמן, וגם את הספרות שנכתבת היום.

## חיים סעדון

## נציב המלח מתגבש

היחידה מצביעה רק על השינוי שחל בתקופה זו. שנות ההתבססות מלמדות על החיוניות הרבה של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה, גם כאשר הן דנות בקהילה אחת, בתקופה אחת.

הכרך השלישי, **שנות ההכרעה: לאומיות ומלחמת העולם השנייה**, מבקש להעמיק במידת האפשר בשני נושאים שהיו במוקד השינוי של העת החדשה. האחד, הציונות כתגובה של היהודים לתהליכי המודרניזציה ולתהליכי השינוי שעוברים על העולם היהודי והציונות כאפיק ביטוי של זהות יהודית מודרנית; והשני, הציונות כאלטרנטיבה לחיים בצפון אפריקה. שתי המגמות השונות האלה התקיימו בו זמנית בציונות. הנושא השני מנסה להבין את אירועי מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה ואת השפעתם ארוכת הטווח על היהודים. מלחמת העולם השנייה הייתה בבחינת נקודת מפנה בחיי היהודים שכן מתקופה זו ואילך הלכה והתגברה המגמה של יהודים להגר מצפון אפריקה, אגב כמו מארצות אסלאם אחרות. רובם הגרו למדינת ישראל לאחר הקמתה. חלק אחר הגר לצרפת, לאיטליה, לקנדה, לדרום אמריקה ועוד. ערב מלחמת העולם השנייה היו הקהילות היהודיות בשיא עוצמן הדמוגרפית, הכלכלית, החברתית והפוליטית. והנה ראשיתו של סיום הנוכחות תרחש כאשר הקהילות האלה נמצאות בשיא כוחן. זו משמעותה של הדרמה הקולוניאלית.

כל אחת מיחידות הלימוד המופיעות בשלושת הכרכים מאירה את תולדות היהודים בצפון אפריקה, תורמת להבנה עמוקה יותר של תהליכי היסוד שעברו על היהודים באזור זה. ההיסטוריה של היהודים היא חלק מעבר מפואר ומרתק שהסתיים. התהליכים עדיין נלמדים ומתבהרים.